

УДК 343.982.5

**В. М. Стратонов,
С. В. Слінько**

Умови здійснення пізнавальної діяльності слідчого

Розкрито сутність пізнавальної діяльності слідчого та умови її здійснення. Визначено вимоги, які стоять перед слідчим у процесі пізнавальної діяльності.

Для успішного розкриття злочинів слідчому необхідно мати у своєму арсеналі досить широкий спектр знань, у тому числі спеціальних. Такі знання є запорукою проведення своєчасного, об'єктивного, всестороннього розслідування. Оскільки в основу розслідування покладено доказування, де пізнавальна діяльність слідчого має більш ширший за своїм змістом та суттю характер, тому слідчому необхідно знати умови здійснення пізнавальної діяльності в процесі розслідування злочинів діяльності, яка більшою мірою залежить від розвитку його особистості, психологічних можливостей і набутих фахових знань. І. Ф. Крилов слушно зазначав, що неприйнятною є теза «цілі виправдовують засоби», але водночас слідчий повинен мати у своєму арсеналі власні психологічні прийоми (хитрощі), щоб подолати протидію з боку підозрюваного чи обвинуваченого [1, с. 386].

Ми поділяємо думку тих правників, які вважають, що злочин – це завжди конфлікт правопорушника із законом та суспільством. У процесі розслідування цей конфлікт конкретизується у конфлікт зі слідчим. Звичайно, не кожен учасник розслідування виступає як «супротивник». Але слідчий внутрішньо має бути готовим до протидії, припускати її можливість. Ми підтримуємо В. А. Василюєва, В. О. Коновалову, В. Г. Лукашевича у тому, що діяльність слідчого – це спілкування з людьми, застосування спільних зусиль для вирішення загального завдання розслідування – встановлення істини, незважаючи на те, що індивідуальні інтереси деяких учасників цієї діяльності, особливо обвинувачених і підозрюваних, іноді спрямовано в протилежний бік [2; 3].

Тому слідча тактика з огляду психології передбачає боротьбу характерів, інтелекту, волі, етичних принципів слідчого та осіб, які беруть участь у розслідуванні.

Як головний визначальний чинник психологічної діяльності слідчого ми розглянемо його пізнавальну активність щодо збору, дослідження й оцінювання різних фактів, на підставі яких

пізнається минула подія (злочин), відтворюються всі взаємовідносини, пізнається особа чи особи, які вчинили злочин, тобто створюється певна модель минулої події [4]. Робота слідчого ускладнюється тим, що злочинець, як правило, протидіє створенню даної моделі, вдається до спроб деформувати цю модель. Тому пізнавальна діяльність слідчого не проходить досить просто і без ускладнень, як елементарний індуктивний метод переходу від фактів спостереження до теоретичного мислення і наукових висновків, відкриттів. Складність полягає в тому, що в ньому переплітаються різноманітні і суперечливі моменти, які за необхідності доповнюють один одного: елементи абстрактного мислення і наочних образів, індукція і логічні розмірковування, проблема, яка виникає, і її попереднє вирішення, що породжене аналогією або пережитим досвідом тощо. Аналіз структури такого складного діалектичного переходу є одним із складних завдань, які будуються на основі методології наукового пізнання, діалектичної логіки та психології наукової творчості [5].

Проаналізуємо структуру пізнавальної діяльності слідчого, починаючи зі створення уявної картини (моделі) події, яка відбулася в минулому.

Починаючи розслідування, слідчий заздалегідь не може передбачити кінцевого результату події, яка відбулася в минулому, адже розслідування злочину – складний пізнавальний процес, який потребує вирішення цілого ряду проблем через те, що достовірні факти про цю подію, особливо на початковому етапі розслідування, ніколи не можуть бути такими, які дозволять в процесі безпосереднього їх сприйняття дійти будь-якого висновку навіть на рівні категоричного пояснення чи розуміння.

Пізнавальна діяльність слідчого на цьому етапі спрямовується на максимальний збір інформації (вербальної, невербальної), її відбір та оцінювання.

Така діяльність зумовлює висунення значної кількості найрізноманітніших версій, які пояснюють походження та наслідки тих чи інших фактів, взаємозв'язки між ними тощо.

Пізнання події, що відбулася в минулому, завжди ґрунтується на фактах сьогодення, тобто слідчий будує модель взаємозв'язку подій теперішніх із подіями минулого, наприклад коли особа частково відтворює події, які спостерігала, бо це може підірвати її авторитет (розкриє, зокрема, її неетичну поведінку в минулому). Залежно від складності об'єкта, що пізнається, суб'єкт при такому пізнанні має володіти також достатньою кількістю узагальнених і підтверджених людською практикою наукових знань, що вимагає сфера його діяльності.

Наступний етап пізнання – практична перевірка та оцінювання досліджуваних фактів або явищ. Саме в процесі цієї

діяльності виникає необхідність застосовування різних прийомів, вироблених слідчою практикою, криміналістичною наукою та досягненнями в інших галузях наук.

Слідчий не повинен підходити односторонньо до людини, тим паче будувати алгоритмічно своє ставлення до неї.

Отже, для розслідування загалом і для проведення кожної слідчої дії зокрема характерною є визначальна роль індивідуальності. Це полягає в тому, що слідчий як процесуально самостійна особа безпосередньо провадить слідчу дію та оцінює її результат; практично за аналогічних ситуацій слідчий має відтворити та дослідити події, оскільки, як ми вже зазначали, психологічних аналогій бути не може. Залежно від складності об'єкта, що пізнається, суб'єкт при такому пізнанні має володіти також достатньою кількістю узагальнених і підтверджених людською практикою наукових знань, що вимагає сфера його діяльності [6].

Таким чином, дії суб'єкта та їх взаємозв'язок будуть суто індивідуальними, а оскільки це безпосередньо впливає на обставини, які підлягають доведенню, то слідчому необхідно підходити до встановлення істини індивідуально (відповідно до кожного епізоду).

Відомо, що організувати та спланувати свою індивідуальну роботу – справа не дуже складна, а труднощі виникають саме при інтерактивній співпраці під час слідчої дії. Як зазначають ряд авторів, організаційна діяльність слідчого передбачає вольові дії з перевірки реалізації гіпотез і планів, а також залучення інших людей для досягнення цілей слідства [7; 8].

Слідчий має бути психологічно готовий керувати іншими учасниками досудового розслідування. Це дуже важлива психологічна риса, адже в основу організаційної діяльності покладено вміння чітко орієнтуватись у реальній ситуації (особливо у визначенні характерних рис людей та їхніх можливостей). Слідчий-організатор повинен мати ще й такі дуже важливі якості, як психологічна тактовність та вміння володіти методами психологічного впливу. Як засвідчує дослідження практики, у процесі проведення слідчих дій, виникають і конфліктні ситуації різної гостроти, мають місце випадки психологічної несумісності членів слідчо-оперативної групи. Інколи конфлікт маскується, приховується від слідчого. Останній при цьому повинен володіти своїми почуттями та бажаннями, зберігати спокій, тому що зовнішні прояви емоцій часом призводять до негативних наслідків.

У процесі проведення будь-якої слідчої дії слідчий отримує неправдиві заяви і свідчення, робить помилкові висновки. Складність полягає в тому, що слідчому важко відрізнити істи-

ну від неправди або від помилковості. Тому в підготовці до проведення слідчої дії чільне місце, на нашу думку, має відводитися вивченню особливостей власної психіки; визначенню методів контролю і коригування своїх оцінок; прийняттю рішень і провадженню відповідних дій; методам об'єктивного оцінювання фактів, подій, окремих дій, висловлювань людей; незважаючи на зовнішні обставини, виробленню вмінь та навичок помічати і розкривати в кожному явищі його сутність. Тому потрібно правильно організувати роботу у справі, визначити заздалегідь необхідність сил та засобів і зосередитися на головних і перспективних напрямках діяльності та відпрацюванні висунутих версій.

Звичайно, на рівень професіоналізму слідчого впливає стаж його роботи, але разом із тим тривала професійна діяльність інколи накладає певний відбиток на особистість слідчого і навіть зумовлює його професійну деформацію. Однобічний вплив досвіду часом призводить до того, що слідчий взагалі втрачає віру в людей. Підозрілість – один із видів професійної деформації. Навіть в особі злочинця необхідно шукати позитивні риси, виносячи їх на поверхню, оскільки така особа й сама часом не підозрює, що має їх, а слідчий повинен розкрити ці риси і використати їх.

Психічний стан слідчого є невід'ємною частиною успіху проведення слідчої дії, адже він, подібно до водія за кермом, повинен уміти будувати свої розрахунки, враховуючи реакцію, розмір тощо. Чого випадковий спостерігач не помітить (бо сприймає лише те, що впадає в око), слідчий має побачити. Тому увага як психічний процес закріплюється у психічному стані.

Ефективність спостереження забезпечується також наявністю мети, чітко сформульованих завдань. Стосовно інших учасників дуже важливим є інструктаж і роз'яснення порядку проведення слідчої дії, обов'язків, прав (це програма спостереження, яка спрямовує та організовує людей). Слідчому слід пам'ятати, що при спостереженні він повинен: мати повну інформацію про людину; шукати в об'єкті не лише те, що передбачається знайти, а й зворотну інформацію; розділити предмет спостереження і почергово спостерігати одну із частин, не забуваючи при цьому про спостереження цілого; не довіряти одному окремому факту, досліджувати предмет чи явище з різних точок зору, в різні моменти і в різних ситуаціях, змінюючи умови спостереження; піддавати сумніву досліджувані ознаки, які можуть бути симуляцією або інсценуванням; порівнювати об'єкти спостереження, протиставляти їх, шукати схожі, відмінні риси та зв'язки між ними; зіставляти результати спостереження з тим, що було відомо раніше про цей предмет, врахо-

вуючи досягнення науки і техніки; чітко формулювати результати спостереження і фіксувати їх у відповідній формі (це допоможе їх осмислити і запам'ятати); залучати до спостереження різних фахівців, порівнювати та обговорювати результати зі своїми колегами; пам'ятати, що спостерігач також може бути об'єктом спостереження. Характер спостереження визначається предметом дослідження. Спостереження має відворюючий характер, а тому слідчий може реконструювати події на підставі помічених та зафіксованих у ході розслідування фактів. Слідча спостережливість – не природжена якість людини, вона виробляється на знаннях про способи вчинення та приховування злочину, способи пошуку певних слідів, фіксації проведення слідчих дій, дій злочинця тощо.

Спостережливість формується в процесі життєвої практики, удосконалюється і потребує постійного «тренування»: бачити в кожному випадку перспективу – одна із суттєвих професійних особливостей слідчого. Для цього слідчий повинен володіти такими властивостями: уміти проникати за межі очевидного – в сутність фактів; розуміти зміст проведених дій, передбачати близькі та віддалені безпосередні й опосередковані результати явищ і поведінки; уміти визначатися з метою і завданнями та шляхами вирішення поставлених проблем; уміти чітко формулювати завдання і планомірно йти до його вирішення; уміти мобілізувати свої сили і вміло використати як свої знання, досвід, так і допомогу інших учасників, охоплюючи значне коло питань і фактів – з метою всебічного та об'єктивного оцінювання результатів; уміти критично оцінювати свою діяльність та діяльність інших учасників з метою пошуку помилок і встановлення причин їх виникнення; уміти різносторонньо підходити до явищ, встановлюючи залежність і зв'язки в порядку, зворотному до досліджуваного; змінювати способи дії, перебудовувати свою діяльність і змінювати рішення відповідно до нових обставин.

Кожний предмет має свої індивідуальні якості, ознаки, особливості та відносність, і докладно пізнати його за нетривалий час неможливо. Відображення цих якостей органами чуттів людини в розумовій діяльності завжди вужче, ніж у дійсності, однак розумова діяльність передбачає достовірні знання, що допомагають досягти поставленої мети. Слідчому часто доводиться абстрактно заповнювати незначні прогалини, що уможливає докладніше встановити всі обставини, які стосуються справи. Але як здобути знання про ті обставини, які ведуть від незнань до часткових знань, а відтак – і до істини? Це загальне методологічне питання і відповідь на нього в науковій літературі обмежується логічною стороною розумової діяльності слід-

чого, не зачіпаючи при цьому конкретного змісту. Тобто розслідування трактується як процес побудови та перевірки версії.

Версія – це лише логічна форма мислення, результат аналітичної роботи. Мислення – процес значно ширший, і виникає він тоді, коли необхідно вирішити якийсь конкретне завдання (наприклад, при відтворенні обстановки та обставин події – реконструювання події, що мала місце в минулому). Але мислення неспроможне вирішити це завдання, тобто слідчий не може, ґрунтуючись лише на аналітичній роботі, отримати докази. Мислення пов'язує досвід зі знаннями, які для слідчого є новими. Нові знання слідчий аналізує, відбирає найнеобхідніше й у такий спосіб поповнює свої знання. Даний процес має бути творчим, оскільки проблеми в досліджуваних явищах наявні, особливо у тих випадках, коли розслідувані події мають просте вирішення. Проблемний характер мислення необхідно використовувати при реконструкції та пошуковій діяльності, зокрема в їхньому поєднанні, оскільки часто виникає потреба порівнювати два потоки інформації та, посилаючись на них, виводити висновки. Слідчий не повинен залишати без уваги найменші зв'язки між предметами і явищами. Він зобов'язаний встановити причини, що сприяли таким зв'язкам.

Не останнє місце в пізнавальній діяльності слідчого належить інтуїції. Завдяки їй вибудовується гіпотеза (версія). Їй надається важлива роль у процесі доказування, однак ця роль допоміжна і ніяк не позначається на кінцевому результаті – прийнятті процесуального рішення. Але для пошуку істини, збору доказів, вибору найбільш ефективних прийомів пізнання професійна інтуїція є необхідною. Внутрішні переконання слідчого тісно пов'язані з інтуїцією при оцінюванні доказів: це, по-перше, знання; по-друге, віра у правильність даних знань; по-третє, стимул до виконання практичних дій. Тобто, якщо слідчий все ж таки хоча б на десять відсотків засумнівався в тому, що замкнені двері може відчинити одна людина, то ці сумніви спонукають, у свою чергу, до перевірки даної гіпотези шляхом виконання дослідних дій. Внутрішнє переконання слідчого – нічим не регламентована діяльність, яка, проте, суттєво впливає на оцінювання отриманих доказів, і тому вона: ґрунтується на фактичних даних і доказах, які зібрано і перевірено в законному порядку; опирається на всебічне об'єктивне вивчення матеріалів справи; ґрунтується на розгляді кожного доказу окремо і в їхній сукупності. Інколи результати однієї слідчої дії можуть бути різко протилежними до інших доказів у справі [9].

Інформацію, використовувану слідчим, можна розглядати як модель досліджуваної події. Залежно від форми відображення дійсності розрізняємо матеріальне та ідеальне відображення.

Будь-яка матеріальна модель, перед тим як перетворитися на дійсну, обов'язково проходить ідеальну стадію у вигляді задуму, плану або схеми побудови та оформлення її результатів. У процесі підготовки до проведення слідчої дії працівник оперує цими моделями. Особливе місце в моделюванні належить тактичним рішенням та застосуванню тактичних прийомів. Певними передумовами прийняття тактичного рішення є: наявність мінімальної інформації; певна мета діяльності; наявність критеріїв оцінювання інформації та всієї ситуації. Зазначені тактичні рішення належить відобразити у планах.

Планування – це розумовий процес, який визначає порядок, послідовність та очікування результатів передбачуваних дій. Планування є цілеспрямованою розумовою діяльністю слідчого, спрямованою на визначення шляхів досягнення поточних і кінцевих результатів розслідування [10].

Планування, зокрема, передбачає: аналіз і синтез інформації, якою володіє слідчий; визначення на підставі відомих даних і версій того, які ще факти необхідно встановити; складення розумової оптимальної моделі, у процесі якої передбачаються дії учасників і тактичні прийоми; фіксацію ходу та результатів моделювання.

Практика доводить: рівень роботи слідчих щодо планування – низький, а саме планування має суто формальний характер. Тут діють як об'єктивні, так і суб'єктивні причини.

Однією з вимог, які стоять перед слідчим, є здійснення контролю за дотриманням плану. Під час цього він, враховуючи поставлену мету, стежить за своїми діями та їх результатами і на цій підставі регулює та коригує свою діяльність, що ґрунтується на спостереженнях, своєчасному реагуванні на зміни ситуації та помиловостях.

У планах необхідно передбачити і використання тактичних прийомів, адже не завжди перед слідчою дією слідчий має докладні висхідні дані, а поведінка особи, з якою провадитиметься слідча дія, не завжди є передбачуваною. Підозрюваний, враховуючи вірогідність використання слідчим тих чи інших можливостей, способів і прийомів, намагається створити труднощі в їх реалізації. У свою чергу слідчий, передбачаючи можливі способи вчинення і приховування злочинів, встановлює приховані факти, нейтралізує опір заінтересованих осіб, забезпечує покарання винних. Отже, кожен намагається передбачити дії іншого. При цьому успіх залежить від повноти наявної інформації про самого «супротивника» та його можливу поведінку. Для того щоб успішно, цілеспрямовано й правомірно впливати на людей, необхідно знати і враховувати складні психоло-

гічні закономірності. Той, хто має ґрунтовні знання в галузі психології, здатен використати їх на практиці.

Протидія слідчому може бути як активною, так і пасивною: ненадання допомоги, неприбуття на виклик, відмова давати показання. Слідчому необхідний певний арсенал знань, щоб подолати протидію. До них можна віднести такі прийоми (звісно, вони далеко не повні, а деякі з них можна використовувати в комплексі): накопичення інших доказів, які б підтверджували винність або невинність особи, з якою проводиться слідча дія; створення умов, які б ускладнили протидію слідчому; емоційний та моральний вплив на «супротивника», зокрема якщо особа відмовляється від проведення слідчої дії; використання нових форм, методів і засобів, невідомих злочинцеві; попередження «супротивника» про небажані для нього наслідки; збір інформації про плани особи, з якою планується проведення слідчої дії; інколи особи погоджуються і навіть наполягають на проведенні слідчої дії з метою здійснити втечу або довідатися, які докази має слідчий. У таких випадках ефективним буде використання одного із таких психологічних методів: – випередження подій; уникнення зіткнення у не вигідних умовах. Доцільніше відкласти проведення слідчої дії, якщо недостатньо доказів або можна перевірити показання простішим способом.

Проаналізувавши наявну інформацію, можемо дійти таких висновків:

- кожен предмет має свої індивідуальні якості, ознаки, особливості та відносність. Відображення цих якостей органами чуттів людини в розумовій діяльності завжди вужче, ніж у дійсності, однак розумова діяльність передбачає достовірні знання, що допомагають досягти поставленої мети;

- ефективність проведення розслідування залежатиме від знання слідчим інформаційних якостей різних матеріальних об'єктів, його інтелектуального розвитку, спостережливості, яка тісно пов'язана з усвідомленням сприйняттям предметів і явищ навколишнього світу (через що вона також є невід'ємною частиною пізнавальної діяльності слідчого), а також комунікативної діяльності, спрямованої на отримання інформації від людей через спілкування з ними.

Підсумовуючи наведене, можна ще раз звернути увагу на те, що пізнавальна діяльність за залишеними слідами вчинених у минулому подій потребує від слідчого наявності певних якостей, насамперед спостережливості, вміння самостійно мислити, належного інтелектуального розвитку, доброї пам'яті, гострого розуму і розсудливості.

Список літератури: 1. Криминалистика : [учебник] / под ред. И. Ф. Крылова. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1976. – 590 с. 2. Коновалова В. Е. Психология в расследовании преступлений / В. Е. Коновалова. – Х. : Вища шк., 1978. – 139 с. 3. Лукашевич В. Г. Основы теории профессионального общения следователя : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Лукашевич Виталий Григорьевич. – К., 1993. – 442 с. 4. Бандурка А. М. Юридическая психология : [учебник] / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Х. : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. – 596 с. 5. Штоф В. А. Проблемы методологии научного познания / В. А. Штоф. – М. : Высш. шк., 1978. – 269 с. 6. Романюк Б. В. Розслідування кримінальних справ про злочини, що вчинюються організованими злочинними об'єднаннями / Б. В. Романюк // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2004. – № 10. – С. 3–12. 7. Белкин Р. С. Курс криминалистики : [в 3 т.]. – Т. 1: Общая теория криминалистики / Белкин Р. С. – М. : Юрист, 1997. – С. 150. 8. Каткова А. Г. Планування роботи слідчого підрозділу органів внутрішніх справ як одна з форм наукової організації праці / А. Г. Каткова // Науковий вісник НАВС. – Вип. 19. – 2002. – С. 115–120. 9. Стратонов В. М. Психологічні особливості роботи слідчого на досудовому слідстві / В. М. Стратонов // Вісник Національної академії внутрішніх справ. – № 5. – 2001. – С. 189–198. 10. Лукашевич В. Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий : учеб. пособие / В. Г. Лукашевич. – К. : НИ и РИИ КВШ МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1989. – 88 с.

Надійшла до редколегії 26.01.2011

Раскрыта сущность познавательной деятельности следователя и условия ее осуществления. Определены требования, которые стоят перед следователем в процессе познавательной деятельности.

The nature of the investigator's cognitive activity and the conditions of its realization is disclosed. The requirements which the investigator faces in the process of cognitive activity are determined.